

אותיות עבריות בפסל שבקתדראלה של בֶּזִיֶּר (Béziers)

לפני זמן מה, בביקור אצל אחד מחבריי, אמרתי לו תוך שיחתנו שאני מתעניין במעשי אמנות שיש בהם אותיות עבריות. הוא אמר לי מיד: "אם כן אולי תוכל לפענח תצלום שצילמתי באחת מנסיעותיי". הלך לארון מארונותיו, הוציא ממנו תצלום, והציג אותו לפניי. בתצלום רואים פסל של איש המחזיק בידו השמאלית מגילה, והיא בחלקה מגוללת ובחלקה פרוסה, וקצה החלק הפרוס מוחזק בידו של מלאך; על החלק הפרוס אפשר לקרוא אותיות עבריות. אמרתי לו מניה וביה: "זהו מתי הקדוש הכותב את האוונגליון שלו בסורית, והמילים הכתובות במגילה שבידו הן ראשית הספר לפי נוסח הפשיטתא, היא התרגום הסורי של התנ"ך ושל הברית החדשה, אך באותיות עבריות". אף קראתי לו את הטקסט ותרגמתי אותו. אין צורך לומר עד כמה השתומם חברי על בקיאותי, כאילו עומד לפניו איש המכיר על בורייה את הפשיטתא כולה והמזהה במבט ראשון את הקטע שלפניו.

אולם לא ישתוממו אלה מקוראי "לשונו לעם" שעקבו אחרי רשימותיי בנושא זה: הלוא את מתי הכותב את האוונגליון בסורית באותיות עבריות כבר ראינו בתמונה של פורבי (Pourbus)¹, ואין להתפלא אפוא על תשובתי המידית.

בתצלום שלפנינו אפשר לקרוא באותיות עבריות ברורות את המילים האלה:

כתבא / דילידותה / דישוע / משיח[א] / בר[ה] / דדוי[ד], [ב]רה /
[דאב]רה[ם] / [אב]רה[ם]

ההמשך צריך להיות: אולד לאיסחק וכו'; ובתרגום לעברית: "ספר תולדות ישוע המשיח בנו של דוד בנו של אברהם. אברהם [הוליד את יצחק] וכו'". אותו טקסט קראנו גם בתמונה של פורבי, אלא שבתמונה ההיא הוא מכיל, מצד אחד, קטע קצת יותר ארוך של הספר, ומצד שני חסרה בו המילה הראשונה, **כתבא**, ובמילה **דילידותה** נשמטה האות וי"ו.

* תודתי למר הרנ' צ'סטרמן שגילה לי את הפסל הנדון כאן ומסר לי בטובו עותק של התצלום שבידו.

הפסל הזה נמצא בקתדרלה העתיקה על שם Saint Nazaire שבעיר בֶּזִיֶּה (Béziers) השוכנת בדרום צרפת, לא הרחק מחוף הים התיכון. לא עלה בידינו למצוא כל ידיעה באשר לאמן שפיסל אותו ולזמנו. ממבט ראשון בתצלום נראה שהוא פסל מאוחר, חסר חשיבות אמנותית מיוחדת.

על מה שכבר כתבנו על אודות המסורת הנוצרית העתיקה שְׁמִיתִי כתב את ספרו בסורית² אפשר להוסיף דברים מאנציקלופדיה בריטניקה: "מלבד בברית החדשה אפשר למצוא ידיעה חשובה על אודותיו [על אודות מתי] בקטע של פָּפִּירוס (Papias), אחד מאבות הכנסייה, שנשמר על ידי אִיסְכְּרִיוֹס, ההגמון של קיסריה, והאומר: 'מתי אם כן ערך את דבריו הקדושים בלשון העברית, וכל אחד פירש אותם לפי יכולתו'".³

מכל מקום, מעניין שמסורת זו משתקפת – עד כמה שידוע לנו עד היום – בארבעה מעשי אמנות: בתמונות של פורבי,⁴ של קאראוואגיו⁵ ושל דולצ'י,⁶ ובפסל שלפנינו.

אותיות עבריות בפסל שבקתדרלה של בֶּזִיֶּה

אותיות עבריות באמנות האירופית – דברי סיכום

רשימה זו היא התשיעית ברשימותינו על הנושא "אותיות עבריות באמנות האירופית" שנתפרסמו ב"לשונונו לעם"⁷. בסך הכול נזכרו בהן כארבעים יצירות אמנות, ציורים ופסלים, שיש בהן אותיות עבריות, פעמים אותיות בודדות, פעמים משפטים ופעמים טקסטים ארוכים יחסית. ציינו גם יצירות שיש בהן מילים עבריות באותיות לטיניות ([ג], עמ' 266–267), ולהפך, מילים לטיניות באותיות עבריות ([ג], עמ' 259–264). עכשיו יכולים אנו לעצור רגע, לסכם את מה שתיארנו ולעמוד על כמה עניינים כלליים. אולם קודם כול עלי לגלות שכל מה שסקרתי ברשימות אלו אינו אלא "קצה הקרחון", שכן יש עמי תיאור של למעלה מ-260 מעשי אמנות מסוג זה על תצלומיהם,⁸ והיצירות שהזכרתי ב"לשונונו לעם" נבחרו עקב היותן בעלות עניין מיוחד. מסקנותינו כאן יהיו מבוססות אפוא על כתובות מרובות יותר מאלה שהבאנו ב"לשונונו לעם", אולם נשתדל להביא דוגמות רק מן הכתובות שהזכרנו.

הכתב העברי התחיל להופיע ביצירות האמנות בראשית המאה הטי"ו. הדוגמה הראשונה הידועה לי באה מן העיר סֵינָה שבאזור טוֹסְקָנָה והיא משנת 1407 בקירוב ([ו], עמ' 30); אחרי כן אנו מוצאים דוגמות אחרות באותו אזור, כגון ביצירות של סֶסְטָה ושל בֶּאָטוֹ אֶנְגִילִיקוֹ, וגם בקצה אחר של אירופה, בֶּפְלֶנְדֶרְיָה שבדרום-מערב ארצות השפלה, מעשי ידיהם של האחים ואן אייק, רוֹבֶרְ קֶמְפֶן ואחרים ([ב], עמ' 252). לפני כן (אך לפעמים גם אחרי כן) אנו מוצאים אותיות פסידו-עבריות, כלומר שרבוטים המבקשים להידמות לאותיות עבריות: כאלה נמצאים לעתים בתמונה של לוחות הברית, במקרים שהצייר רצה לרמוז לדיברות הכתובים בהם אך לא היה בכוחו לרשום אותיות עבריות ממש. ברשימותינו לא הבאנו דוגמות מאלה, כי אין בהן עניין חוץ מן העדות שיש בהן על אידיעת העברית. בין האותיות הפסידו-עבריות לבין כתב עברי ברור ומנוקד כהלכה יש קשת רחבה של אפשרויות, וכולן מוצגות באמנות במידה כלשהי: (א) אותיות שאינן מצטרפות למילים, שלפעמים אף צורתן משובשת או תנוחתן אינה נכונה או שהן מעורבות עם סימנים ללא פשר; (ב) ביטויים עבריים במשמעות לא ברורה או מילים המצטרפות למשפט אלא שמילים לא שייכות מעורבות בהם (ראה למשל [ב], עמ' 254); (ג) ביטויים ברורים בעברית או בארמית, לעתים מנוקדים.

יש לזכור שהאמנים שרשמו אותיות אלו לא ידעו עברית, ונעזרו באדם הבקי בלשון זו כדי שייתן להם דוגמה להעתקה. מלומד זה היה פעמים נוצרי ופעמים יהודי. במקרה שהיה זה יהודי נראה שלעתים הוא ביקש להתל בציייר והגיש לו טקסט לא מתאים ואף טקסט הרומוזי למעין התנגדות לאמונה הנוצרית, כגון מה שמצאנו בתרגום הכתובת שבעיר מוֹנְזָה שבו הפך המתרגם

את הביטוי הלטיני שמשמעו "אותנו [אתה, ישו] הושעת" ל"אנו נושענו" ([א], עמ' 251), ובדיפטיכון הנראה בתיאור של "הבאת ישו למקדש" שכתובה בו הברכה הלא מכובדת "אשר יצר" ([ח], עמ' 122), הנאמרת לאחר שנפנה אדם לצרכיו. מאידך גיסא אפשר למצוא גם את התופעה ההפוכה, כאשר תחת מסווה של העברית מסר הצייר מסר נוצרי, כבתמונה של קרפאצ'ו "הולדת הבתולה" ([ה], עמ' 281–283).

נראה שכתובת אותיות עבריות הלכה ונתפשטה במאות הטי"ו והט"ז, ונתמעטה לאחר מכן. דבר זה קשור לפריחת ידיעת העברית באירופה הנוצרית במאה הטי"ו, להמצאת הדפוס שהרחיבה את תחום ההשכלה, לרפורמציה ולפולמוס בין הקתולים לפרוטסטנטים שפרץ בעקבותיה ושדחף את המתווכחים משני הצדדים למצוא סימוכים לאמונותיהם בטקסט העברי המקורי של כתבי הקודש.

הטקסטים הם על פי רוב פסוקים מקראיים, או תרגום מן הברית החדשה (כגון [ז]), אבל יש גם טקסטים אחרים, גם כאלה שחוברו לצורך הכתובת עצמה. דוגמות לאחרונים הן שתי השורות העבריות שבכתובת מפירנצה בשבח אחד מדוכסי טוסקנה ([א], עמ' 248–251) או הכתובת הגדולה בשבח הנדבן שבחזית כנסייה בוונציה (שם, עמ' 247–248). שתי כתובות אלו מעידות שמי שמסר לאמן את הדוגמה היה בעל ידיעה מושלמת בעברית. לעתים באים בתוך מסגרת של דיפטיכון, המיוחדת בדרך כלל לעשרת הדיברות, טקסטים שונים לחלוטין, כגון הפיוט של שלמה הבבלי ופיוט הנראה כ"סליחה" שבשתי תמונות של האנס הולביין האב ([ב], עמ' 256–258). רוב הטקסטים שאנו מדברים בהם הם כמוכן בעברית, אך יש גם טקסטים בארמית. העברית היא בדרך כלל מקראית, אך לא חסרים ביטויים מלשון חכמים; כאלה יש למשל בכתובת שבוונציה שהזכרנו לעיל ובביטוי "זה הוא גופי זהו דמי" שבכתובת בעיר ארפורט ([ז], עמ' 23–25). מעניינת הארמית (ביתר דיוק: הסורית של הפשיטתא), שבה נכתבו המילים הראשונות של האוונגליון של מתי בשתי יצירות שונות ([ד], עמ' 272–275; [ט], לעיל, תחילת מאמר זה). האזור המספק לנו את הכמות הגדולה ביותר של יצירות בעלות כתב עברי הוא גרמניה עם שכנותיה, אוסטריה ושווייץ. אחריה באות (בסדר יורד) איטליה, ארצות השפלה וספרד.

האמנים הפעילים והמעניינים ביותר מן הבחינה שאנו עוסקים בה הם האחים ואן אייק, הנס הולביין האב ורמברנדט. אל ג'ק'ו רשם בעברית על גבי הצלב "ישוע נוצרי מלך היהודים" בעשרים תמונות או יותר, וואן דייק כתב בחמש תמונות "ישוע נצריא מלכא דיהודיא" – בארמית, הנחשבת לשונו של ישו. המניעים להופעת האותיות האלה הם לדעתי שלושה: השאיפה לראליזם; הצורך לציין איש או חפץ כיהודי; הרצון להתהדר בלמדנות. השאיפה

לראליזם מתבטאת בכך שכאשר האמן מתאר חפץ כלשהו, שאמורות להיות עליו אותיות עבריות, הוא אף משתדל לצייר את האותיות האלה. דוגמות מרובות לכך הן לוחות הברית, שעליהם נכתבו הדיברות בקיצוריהם, והטבלה שבראש הצלב של ישו, שעליה נכתב לפי האוונגליונים "ישו הנוצרי מלך היהודים" בשלוש הלשונות: עברית, יוונית ולטינית (לוקס כג, 38; יוחנן יט, 19-20). כמו כן נכתבו בכמה יצירות אותיות עבריות על בגדי הכהן הגדול, על פי האמור בתורה (ראה למשל [ב], עמ' 254).

במקרים רבים הכתב העברי מבקש לציין את האופי היהודי של מקום או של אדם מסוים. כאשר מתואר מעשה המתרחש בבית המקדש, הבניין המצויר אינו אלא כנסייה, ואז כדי שהמתבונן ידע למה הכוונה הוסיפו בו שלט או חפץ אחר ועליו כתב עברי. כך אנו רואים למשל ב"נישואי הבתולה" של קרפאצ'ו ([ה], עמ' 279-281). כשתיארו את חיי ישו, ורצו להדגיש שהאנשים המשתתפים בביזוי, בהלקאתו או בצליבתו הם יהודים, רשמו על בגדיהם אותיות עבריות. ויש גם שהכתב העברי מתכוון להעניק קדושה, כגון כאשר כתבו את ה-Credo ("אני מאמין" הנוצרי) באותיות עבריות ([ג], עמ' 261-264), או כאשר מעל הפסל הגדול של ישו שבגשר קארל שבפראג כתבו "קדוש קדוש קדוש ה' צבאות".

לבסוף, יש שהשימוש בעברית אינו אלא הפגנת למדנות. דוגמה לכך הן השורות העבריות המשולבות בכתובת לטינית בפירנצה שכבר הזכרנו ([א], עמ' 248-251). השאיפה ללמדנות ברורה במיוחד כאשר עם העברית באות גם הלטינית והיוונית, שלוש לשונות היסוד של התרבות של אירופה הנוצרית. כך הוא למשל בכתובת העברית הגדולה המלווה כתובות בשתי הלשונות האחרות בחזית של אחת מכנסיות ונציה ([א], עמ' 247-248).

בדרך כלל התעלמו מבקרי האמנות מן הכתובות העבריות גם כאשר תיארו ופירשו יצירה אמנותית לפרטי פרטיה, ורק לאחרונה התעוררה התעניינות בנושא זה. היום, כאשר חוקרי האמנות אינם עוסקים רק בערכי סגנון ונוי שביצירות אלא גם בסמליות ובמשמעות שלהן, חייבים הם לבחון גם את הכתב העברי שיש באחדות מהן ואת חלקו במסר הגלום ביצירה.

הערות

1. ראה גבי"ע צרפתי, כלשון עמי, ירושלים תשנ"ז, עמ' 272-275 (=לשונונו לעם מז [תשנ"ו] ב, עמ' 54-56).
2. ראה שם.
3. אנציקלופדיה בריטניקה (תקליטור, 1995), הערך Matthew (The Evangelist), Saint.
4. ראה לעיל, הערה 1.

5. כלשון עמי (לעיל, הערה 1), עמי 269–272 (=לשוננו לעם, שם [הערה 1], עמי 50–54).
6. לשוננו לעם נ (תשנ"ט) א, עמי 22–23.
7. אלה הן הרשימות: (א) "כתובות עבריות באיטליה מן המאות הטי"ז והי"ז", כלשון עמי, עמי 251–254 (=לשוננו לעם מו [תשנ"ח] ג, עמי 99–105; שם מו [תשנ"ו] א, עמי 28). (ב) "פיוט של שלמה הבללי בתמונה מתקופת הרנסנס בגרמניה", כלשון עמי, עמי 252–258 (=לשוננו לעם מו [תשנ"ח] ד, עמי 166–172). (ג) "לשון לטינית באותיות עבריות ביצירות האמנות", כלשון עמי, עמי 259–268 (=לשוננו לעם מו [תשנ"ו] א, עמי 19–29). (ד) "האוונגליון של מתי בעברית ובסורית בשתי תמונות מן המאה הטי"ז", כלשון עמי, עמי 269–275 (=לשוננו לעם מו [תשנ"ו] ב, עמי 50–56). (ה) "העברית בתמונות של ויטורה קרפאצ'ו", כלשון עמי, עמי 276–283 (=לשוננו לעם מו [תשנ"ו] ג, עמי 118–125). (ו) "האוונגליון של יוחנן בעברית", לשוננו לעם מט (תשנ"ח) א, עמי 26–31. (ז) "שני תרגומי האוונגליון בעברית מן המאה הי"ז", לשוננו לעם נ (תשנ"ט) א, עמי 22–26 (שתי יצירות). (ח) "מה כתוב בדיפטיכון שבאוסף התמונות של קרלסרוה?", לשוננו לעם נ (תשנ"ט) ג, עמי 122–128. (ט) "אותיות עבריות בפסל שבקתדראלה של בֶּזִיֶּה (Béziers), כאן. כדי לקצר במראי המקומות ציינו אותם באותיות; מסְפָּרי העמודים של הרשימות שהוכנסו לְסֵפֶר "כלשון עמי", ניתנו לפי הספר.
8. כל החומר הזה יתפרסם בשלמותו בכתב העת "איטליה".
9. שם ה' כתוב כאן כשם הוי"ה בארבע אותיותיו.